

Oud-Utrecht

VERENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

Redactie: H. de Jong, Aurorastraat 26, Utrecht

Administratie: Ir. C. L. Temminck Groll, secr. der vereniging,

Hoofdstraat 43, Driebergen

Gironummer penningmeester Oud-Utrecht: 575520

DRIE EN DERTIGSTE JAARGANG / NUMMER 9 / SEPTEMBER 1960

OVER T-DIEVERIJ

Iemand die vermoedelijk onbekend wenste te blijven — we zullen hem daarom verder X noemen — heeft in dit blad ¹⁾ meegedeeld dat een Italiaan omstreeks 1360 Utrecht bezocht, en de naam van onze stad in zijn boek zonder slot-t schreef. X vroeg daarom of de Utrechters toen al „t-dieven” waren.

X had hiermee een wankle grondslag voor zijn opmerking gekozen omdat er bezwaren tegen het gebruik van italiaanse bronnen voor dit vraagstuk bestaan. De lettergroep CH wordt in het italiaans als K uitgesproken, zodat de lettergroep CHT dan als KT gezegd zou worden. Deze verbinding klinkt evenwel te hard in italiaanse oren, zodat zij die slot-t dan verzwijgen ²⁾. Ook een Italiaan die niet in Nederland vertoefd had, zou derhalve „Utrek” zeggen en „Utrech” schrijven, indien hij deze naam nergens eerder had gelezen. De vorm Utrech zag ik eens in een italiaans tijdschrift, waarin een boek werd besproken, dat hier ter stede was uitgegeven. Men had de goede spelling dus onder zijn bereik, en toch hebben zetter noch korrektor of boekbeoordelaar het ontbreken van deze slotletter gemerkt, of anders zullen zij gemeend hebben, dat die slot-t een drukfeil van de „utrechse” zetter moest zijn geweest. Voor beide verklaringen geldt als oorzaak dat Italianen een veel sterker ontwikkeld taalgevoel hebben dan Nederlanders ³⁾. Ons taalgevoel is door de tachtigjarige dwang van De Vries & te Winkels spellingsregels volkomen doodgedrukt, waardoor wij letterknechten zijn geworden.

¹⁾ Mbl. Oud-Utrecht 30 (1957, 72).

²⁾ Dit doen sommige Fransen ook.

³⁾ Hoeveel moeite het italiaans gedaan heeft om de lettergroep kt te vermijden, blijkt b.v. uit een vergelijking met het frans. Aspect en rector naast aspèto en rettore, wat inderdaad zachter klinkt. Doch direction naast direzione is niet zo goed geslaagd.

Is de door X opgeworpen vraag nu onoplosbaar geworden? Gelukkig niet, want een vluchtig doorbladeren van het „Oorkondenboek van Holland en Zeeland” leverde iets heel verrassends op. Ik vond daarin nog andere oordsnamen, die zonder slot-t geschreven waren en bovendien ouder waren dan het italiaanse geval uit de 14e eeuw. Zo Reydrech (1199), Paindrech (1120), Peindrech (1240), alle nu Pendrecht op Yselmonde. Vervolgens noem ik Catendrech (1199) ten zuiden van Rotterdam, Gigeldrech (1064), onbekend. Verder Thüedrich (1064), Durtrech (driemaal in 1206), Durtrich, Dordrech (1206 en 9 x in 1252), alle nu Dordrecht. Slicher van Bath ⁵⁾ had ook nog Dordreg (1233) ontdekt.

Uit deze vondst blijkt duidelijk dat „t-dieverij” reeds in de 11e eeuw voorkwam, en wellicht zou nader onderzoek, b.v. in Limburg, dit nog aanvullen. Het grote aantal sluit bovendien het vermoeden van schrijffouten uit. Verder krijgen de door ons in vroegere opstellen genoemde utrechtse gevallen ⁶⁾ een stevige ruggesteun. Het wordt waarschijnlijk — om het woord „zekerheid” nog even terug te houden — dat dit gebruik ook al in de 8e eeuw bestond. Verder wijzen wij op het feit, dat de bewoners van het Tricht aan de Maas hun stad „Maastreech” noemen. X was derhalve wat voorbarig toen hij alleen de Utrechters over t-dieverij aansprak. Het blijkt geen slordigheid of gebrekkige uitspraak te zijn, doch een oud (misschien zelfs zeer oud) taalverschijnsel uit de voor-nederlandse tijd. Wellicht komt de naam „Westnederfrankisch” hier voor in aanmerking. Nader, en tevens ruimer onderzoek laten we daarom aan taaldeskundigen over.

Men ziet ook hier weer eens, dat een toevallige opmerking die wellicht uit scherts geboren is, de vaststelling van een belangrijk verschijnsel uit zeer vroege tijd ten gevolge kan hebben. In dit geval zijn we X dankbaar. Alle pogingen om iets uit deze oude tijd te ontdekken, zullen eens hun baat opleveren.

J. VAN GALEN

⁴⁾ Door L. P. C. van den Bergh in 1867 en 1873 te Amsterdam uitgegeven.

⁵⁾ Bijdr. Vad. Gesch. II (1948, 234).

⁶⁾ Jb. Oud-Utr. 1954, 28 Ok. 70 uit 870 met „Utrech” en 1958, 42. Eigil schreef „Trech” omstr. 790.

SWIDBERT, KAISERSWERTH, UTRECHT

In het aprilnummer van Oud-Utrecht komt een stukje voor over bisschop Swidbert, waarin aan het slot wordt vermeld dat hij een kloostertje op een Rijneland mocht besturen. In een noot staat dan dat dit het latere Keizersweerd was. Het is misschien niet onaardig naar aanleiding van deze terloops gemaakte opmerking de betekenis hiervan wat nader toe te lichten vooral omdat het voor de meeste lezers wel niet zonder meer duidelijk zal zijn waar dit Keizersweerd te vinden is.



Afb. 1. Barbarossapfaltz te Kaiserswerth.

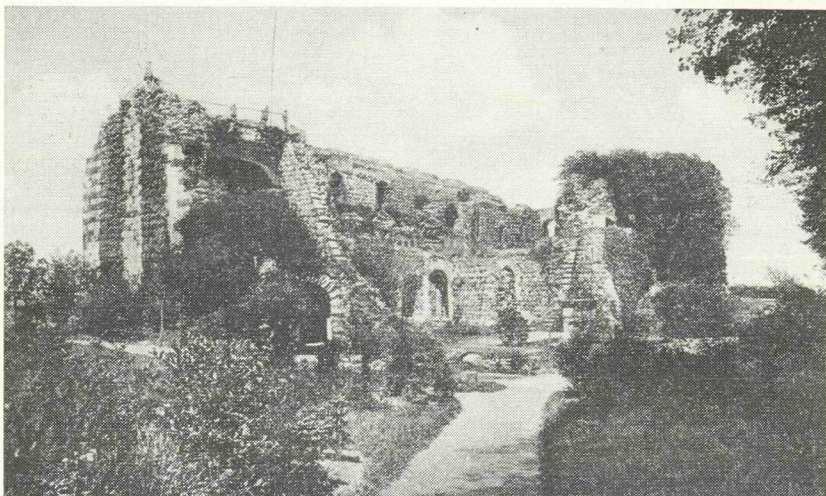
De plaats waar deze bisschop Swidbert of Suitbert, zoals hij ook genoemd werd, in 713 zijn klooster bouwde, was strategisch goed gekozen, namelijk op een eiland, omgeven door twee Rijnarmen.

Het werd het steunpunt voor de missionaire werkzaamheden van Suitbert en de zijnen die in 690 uit Engeland waren gekomen. Al spoedig kreeg de vestiging de belangstelling der duitse keizers, omdat deze gunstig gelegen was om tol te heffen van de Rijschippers. Nog in dezelfde eeuw verrees dan ook een „Kaiserpfaltz”.

In 1181 werd Suitbertwerth, zoals het aanvankelijk heette, door Frederik Barbarossa tot vrije rijksstad verheven. De bestaande sterkte werd door hem vergroot tot een imposant kasteelachtig fort, de Barbarossapfaltz: een welsprekend getuigenis van de belangrijkheid van deze plaats, welke dan ook de naam Kaiser Friedrichswerth ontving. De uitgang „werth” vindt men terug in het nederlandse woord „waard” dat een door rivierarmen omgeven gebied aanduidt. Na de dood van Barbarossa verdwijnt op den duur het tweede lid van de naam en spreekt men kortweg van Kaiserswerth.

Lange jaren is Kaiserswerth een belangrijke plaats geweest, niet alleen uit militair-strategisch oogpunt, maar ook als handelscentrum. Bijgaande afbeelding kan daarvan een indruk geven (afb. 1).

In 1702, in de tijd der successieoorlogen, werd de keizerpalts geheel verwoest (afb. 2) en het plaatsje zonk in vergetenheid terug, terwijl het nietige dorpje, 5 km. ten zuiden van de stad gelegen, bij



Afb. 2. Barbarossapfaltz na de verwoesting in 1702.

de uitmonding van de Düssel in de Rijn, Düsseldorf, geleidelijk aan een wereldstad werd.

In 1822 gevoelde een jong predikant uit het nederrijnse gebied, Theodor Fliedner (afb. 3) zich geroepen, juist vanwege de armoede en de werkloosheid die er heerste, een beroep naar deze gemeente aan te nemen. Hier begon hij zijn activiteiten, aanvankelijk op sociaal gebied. Zo was hij degene die de Westfalische Gefängnis Verein oprichtte, daartoe vooral geïnspireerd door wat hij in Engeland had gezien van het werk van Elisabeth Fry.

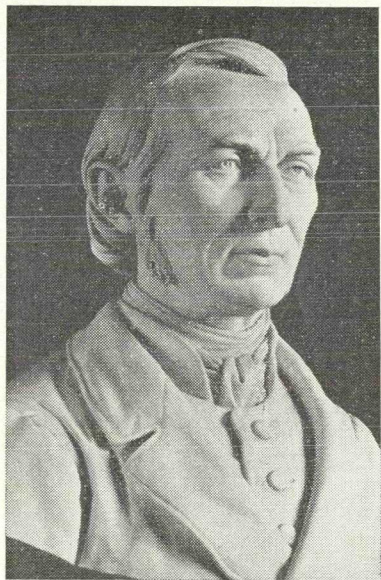
Het tuinhuisje in de pastorietaan te Kaiserswerth, dat nog steeds bestaat, was de plaats waar hij ontslagen vrouwelijke gevangenen onderdak verschafte om haar de gelegenheid te openen, weer als volwaardige mensen in de maatschappij te kunnen terugkeren, zonder opnieuw tot misdaad en prostitutie te moeten vervallen. Aan Fliedner, die zulk een open oog had voor de praktische noden om hem heen, ontging ook niet de nood der zieken, aangezien de ziekenverpleging op een bijzonder laag peil stond. Het was een daad van grote moed, dat hij, gedreven door christelijke naastenliefde, ongehuwde vrouwen uit allerlei kringen voor de ziekenverpleging wist te bezielen, daar men algemeen de opvatting koesterde dat dit geen bezigheid was voor „anständige” vrouwen. Hier te Kaiserswerth werd het diakonessenwerk geboren (1834). Het nam weldra een grote vlucht. Ook op het gebied van onderwijs, maatschappelijk werk, en in- en uitwendige zending waren de diakonessen al spoedig werkzaam.

Het was ook hier dat Florence Nightingale toen zij als jonge vrouw een reis naar Europa maakte, haar inspiratie vond in een persoonlijk contact met Fliedner, en in de wijze waarop hij zijn denkbeelden in praktijk bracht, het voorbeeld zag dat haar voor ogen zweefde bij

haar streven de ziekenverpleging te hervormen. Enkele jaren na haar bezoek aan Kaiserswerth brak de Krimoorlog uit, waarin zij gelegenheid kreeg de impulsen die zij bij Fliedner ontvangen had in daden om te zetten en aldus een omkering op het gebied der ziekenverpleging te bewerkstelligen.

Zo was Kaiserswerth dus aanvankelijk een zendingspost, later een centrum van wereldlijke macht en eindelijk na de ondergang, bloeide uit de ruïnes nieuw leven op en het werd opnieuw een geestelijk centrum, zij het in een andere zin dan de voorafgaande eeuwen hadden gekend. Het werd de bakermat van het diakonessenwerk, dat zich spoedig niet alleen over een groot aantal europese landen maar ook buiten Europa, met name in Amerika en het nabije oosten zou uitbreiden.

Acht jaar na de stichting van het eerste „Moederhuis” te Kaiserswerth werd in Utrecht een Diakonessenhuis gesticht (4 november 1844) aanvankelijk op de Springweg, later op de Oude Gracht (waaraan de naam Diakonessenstraat bij het christelijk gymnasium nog herinnert) terwijl het tegenwoordige gebouw aan de Bosboomstraat in 1929 in gebruik werd genomen.



Afb. 3. Theodor Fliedner.

Toen Huize „Henriëtte Swellengrebel” — zo genoemd naar een tijdgenote van Fliedner, die de eerste besturende zuster van het Diakonessenhuis was — in 1958 werd geopend, werd de grote zaal voor bijeenkomsten en kerkdiensten naar de stichter van het diakonessenwerk de Fliednerzaal genoemd, om aldus de herinnering levend te houden aan hem, die in later eeuwen van dezelfde plaats uit, waar eens bisschop Swidbert zetelde, zijn wereldwijde werk begon.

Zo lijkt het, of het zaad dat eens door angelsaksische zendelingen in het nederrijnse gebied was gestrooid, na vele eeuwen op een wonderlijke en ongedachte wijze opnieuw vruchten heeft gedragen.

Dr. M. A. VAN MELLE

PRIJZENSWAARDIGE GESTE

Onlangs vierden dr. J. Wouda en mevr. M. Wouda-Rijksen te Utrecht hun zilveren huwelijksfeest. Dr. Wouda, die directeur is van de N.I.E.A.F., Jutfaseweg, is evenals zijn echtgenote een geboren Utrechter. Dat komt vaker voor. Bovendien houden zij van hun stad; dat is al wat minder alledaags. Ten derde geven zij openlijk blijk van hun liefde voor de stad; dat is beslist een zeldzaam verschijnsel!

Het bewijs van die openlijke verknochtheid aan Utrecht leverden zij door ter gelegenheid van hun huwelijksfeest aan de utrechtse schrijfster Clare Lennart te vragen een boekje te schrijven. Waarover? Dat was voor het echtpaar en de schrijfster geen vraag. Zo kwam een sympathiek geschrift tot stand „Utrecht. Verleden en heden”. Het is in kleine oplage gedrukt en toegezonden aan de vrienden van het echtpaar. Eén hunner gaf het ons ter inzage.

Het is een boekje geworden, dat het hart van de rechtgeaarde Utrechter verheugt. Hij volgt Clare Lennart in haar novelle op een wandeling door de oude stad, waarbij opvalt wat er in vijftientig jaar veranderd is. De stad van 1935 was aantrekkelijker dan de stad van nu. Maar het Utrecht van heden is nog heilig bij wat men er van wenst te maken: een city met hoogbouw en inplaats van het singelwater een autoracebaan. Clare Lennart begint haar boekje ook met een gesprek over de singeldempingsplannen. Velen hebben zich toen pas gerealiseerd hoe lief de stad hun was.

Het lijkt ons een prijzenswaardige geste van het echtpaar Wouda dat zij op deze manier een lokaal accent gegeven hebben aan hun huwelijksfeest. Misschien brengt het anderen, die in soortgelijke omstandigheden gaan verkeren, op een denkbeeld! de J.

KLEINE MEDEDELINGEN

DE COURANTIER L. E. BOSCH

Ter gelegenheid van de verhuizing van Drukkerij L. E. Bosch van de Oude Gracht naar het nieuwe bedrijf op het Kanaleneiland te Utrecht, heeft het Nieuw Utrechts Dagblad een speciaal nummer uitgegeven, gedateerd 22 juni 1960. We hebben bemerkt dat het ook onder een aantal leden van Oud-Utrecht verspreid is. Voor hen die het niet onder ogen kregen, zij meedeeld dat het een zeer verzorgd nummer is geworden. Er staan tal van historische bijdragen en beschouwingen over Utrecht in. Eén ervan nemen wij over, namelijk het artikel betreffende L. E. Bosch, grondlegger van de naar hem genoemde drukkerij en het daar verschijnend dagblad. Niet alleen omdat het daarin gaat om een typische figuur uit het verleden van de stad, maar ook omdat het een stukje stedelijke krantengeschiedenis beschrijft, waarvan het zeer nuttig is kennis te nemen. Om het belang van het onderwerp laten we het vrij lange artikel onverkort volgen.

Een einde en een begin

Ze horen bij elkaar: Utrecht en „de krant van Bosch”, bijna 127 jaar al. Nog verder terug in het verleden ligt de directe aanleiding tot dit samengaan: in de franse tijd. Had Margaretha Weygel het hier kunnen uithouden, dan was het vermoedelijk anders gelopen. Maar ze vluchtte weg....

Eerst leek het allemaal nog anders te zullen gaan. Veel patriotten hadden de wijk genomen, richting Antwerpen, toen de prins — na aanvankelijk vergeefs gepoogd te hebben Utrecht in te sluiten — met pruisische hulp weer in het stadhouderlijk zadel was gekomen. De regentenklasse leek opnieuw stevig op het kussen te zitten, maar de oppositie stak toch de kop weer op. Wijk bij Duurstede en Utrecht werden bolwerken van de patriottische beweging, die steeds meer in omvang groeide: de staten besloten tenslotte zelf contact te zoeken met de Fransen om vrede te krijgen.

Zo kon Pichegru in 1795 het Sticht binnen trekken. Zo had de Bataafsche Republiek de franse revolutie onbloedig nagevolgd. De prins van Oranje week daarop uit naar Engeland. Voor een prinsgezinde was Utrecht toen geen prettige woonplaats meer en daarom trok Margaretha Weygel liever weg, naar Alphen. Daar ging ze doen, wat ze ook in Utrecht gedaan had: een krant maken.

Het betekende het einde van de „Stichtsche Courant” en het begin van „De voorheen Stichtsche en Rhyndlandsche Courant.” Het betekende ook, dat Utrecht nu, anno 1796, helemaal zonder nieuwsblad zat. En dat kon niet, zo meende het stadsbestuur.

„Noodzakelijk oordeelende, dat binnen deeze Stad eene Nederduitsche Utrechtse Courant werde geschreeven en gedrukt,” besloot de „Raad der Gemeente der Stad Utrecht” aan de boekhandelaar J. van der Schroeff Gerritszoon en de drukker I. de Leeuw het ambt van „Stads-Courantier” te verlenen. Bij besluit van 27 februari 1797 kregen zij een „Octrooy en Privilegie exclusief” tegen de harde prijs van 1200 gulden per jaar: niemand anders dan deze twee burgers mocht in het rechtsgebied van de stad Utrecht een krant laten verschijnen.

Ze knoopten aan bij de traditie van courantier Muntendam die in Utrecht al omstreeks het midden van die eeuw een nieuwstijdinghe had uitgegeven. Ze noemden hun blad daarom „Utrechtsche Courant”. Op 3 april 1797 verscheen het eerste nummer. „Deeze Courant wordt des Maandags, Woensdags en Vrijdags uitgegeeven te Utrecht, bij J. van der Schroeff Gz., op de Oude-Gragt.”

Eén krant voor Utrecht

Utrecht spon er zijde bij: 1200 gulden per jaar! Wel kwam er in '98 al een nieuwe staatsregeling, waarin vrijheid van drukpers afgekondigd werd. Maar het „Octrooy” voor Van der Schroeff en De Leeuw werd gehandhaafd. De prijs ook.

De Bataafsche Republiek kwam en ging; het erop gevolgde koningschap van Lodewijk Napoleon eveneens. De inlijving bij het Franse keizerrijk ging voorbij; prins Willem kwam terug en werd koning.... Maar ondanks al die omwentelingen bleven „Octrooy en Privilegie exclusief” bestaan: in Utrecht mocht slechts één krant verschijnen, bij Van der Schroeff en De Leeuw.

Ze waren al ver in de zeventig, die twee. Allang schreven ze niet meer zelf hun krant vol: in 1816 hadden ze — met toestemming uiteraard van het stadsbestuur — een redacteur aangesteld: de 24-jarige Leonard Eduard Bosch. Op hem ging steeds meer de verantwoordelijkheid drukken voor de „Utrechtsche Courant”. Daarom besloten burgemeester en wethouders in 1831 hem ook officieel die verantwoordelijkheid te geven: Bosch werd benoemd tot mede-courantier. Zo werd de krant voortaan uitgegeven „bij Van der Schroeff Gz. en Bosch”.

Het botste nogal tussen die twee: Van der Schroeff was te conservatief naar de zin van Bosch. En Bosch schreef brieven naar het stadsbestuur „.... laat mij het liever alleen doen.” Het stadsbestuur liet de zaken, zoals ze lagen: de voortvarende jonge Bosch mocht best wat geremd worden. Maar na de dood van Van der Schroeff kwam het er toch van: diens weduwe werd uitgekocht, de drukkerij van de De Leeuws overgenomen: courantier Bosch kreeg — op de grondslag van de „instructie van 1797”! — een concessie om als enige in Utrecht een krant uit te geven. Daarmee was — op 29 juli 1833 — dan „de krant van Bosch” geboren.

Het bleef „de krant van Bosch”, al kwamen er in de loop van de negentiende eeuw enkele wijzigingen in de firmanaam en in de naam van de krant: in 1840 „Utrechtsche Provinciale en Stadscourant” in 1863 „Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad”. Bosch hield de touwtjes strak in handen, als hoofdredacteur van zijn blad, als directeur van de drukkerij. Hij drukte zijn krant, hij drukte boeken en almanakken. En.... hij schreef brieven aan het stadsbestuur.

Lastig was hij, courantier Bosch. Handig zakenman, streng voor zichzelf en voor anderen, verbeteren doorzetter. Hij was het er niet mee eens, dat het ambt van Stads-Courantier nog door de stadsoverheid vergeven kon worden: er heerste immers vrijheid van drukpers? Elk jaar weer stuurde Bosch daarom een brief naar b. en w. haal een streep door de recognitieregeling; schaf de prijs van 1200 gulden af voor een ambt dat niet meer als ambt bestaanbaar is!”

Maar wel wilde Bosch de voordelen van dat ambt aanhouden: als er een tweede krant in Utrecht zou bijkomen, dan wilde hij het alleenrecht hebben — heel desnoods pachten — op alle officiële publikaties.

De aanhouder wint

Jarenlang zei het gemeentebestuur „nee” op de voorstellen van Bosch. Maar wel hielp het hem een subsidie te krijgen van de koning. In een gloedvol rekest had Bosch daarom verzocht „.... teneinde aan de Redactie dier Courant, ook ten behoeve van de Staat, meer belangrijkheids te kunnen doen geven, door daaraan geleerden en letterkundigen van talent en naam te kunnen doen verbinden en dezelve overiges ook aan het Gouvernement dienstbaar te maken....” Het stadsbestuur adviseerde het verzoek in te willigen: courantier Bosch verdiende volop steun „.... zoo met opzigt tot zijn gedrag als ten aanzien van zijne gevoelens omtrent Vaderland en Koning.”

Maar Bosch beschouwde dit geld niet als afkoopsom. Hij bleef doorgaan met zijn jaarlijkse brief over afschaffing van die prijs van 1200 gulden. Principeel. En in 1857 kreeg hij eindelijk gelijk. Een speciaal hiertoe ingestelde raadscommissie kwam tot het inzicht, dat het ambt van Stads-Courantier als zodanig uit de tijd was geraakt: het viel niet te rijmen met de nieuwe grondwet, die vrijheid van drukpers waarborgde. Zo kwam er een nieuwe regeling. Bosch hoefde geen gemeentelijke vergunning meer te hebben om een krant uit te geven en diende slechts 200 gulden te betalen voor het alleenrecht op alle officiële publikaties. Daartegenover kreeg hij zelfs een vergoeding van 600 gulden voor het drukken en uitgeven van de verslagen van raadsvergaderingen.

Zo ontstond via de krant een nieuwe relatie tussen Drukkerij Bosch en de gemeente Utrecht. De krant nam — op grond van een contract dat tot 1931 van kracht is gebleven! — alle raadsverslagen en officiële publikaties van de gemeente op en Drukkerij Bosch werd daardoor de drukker van alle gemeentestukken. Al moest op dit punt de band tussen stadsbestuur en particuliere onderneming tenslotte losser worden, nog steeds maakt de gemeente Utrecht voor vele publikaties gebruik van de persen van Bosch.

De oude Stads-Courantier Bosch stierf in 1865, zijn opvolgers hebben zijn zaak met kracht uitgebouwd. Het bedrijf kreeg stoomsnelpersen en later — als een der eerste drukkerijen in ons land — elektrische persen en zetmachines. Door verbouwingen — in 1911, 1922, 1928, 1933, toen de huidige gevel aan de Oudegracht gereed kwam, en 1935, toen een grote rotatiepers in gebruik werd genomen — groeide het mee met de eisen van modernisering.

Maar die eisen zijn blijven groeien. Het „huis” aan de Oudegracht is te klein geworden, de capaciteit van die grote rotatiepers uit 1935 bleek weer onvoldoende voor de huidige krantenproductie. Op de fundamenten van de oude onderneming is na de tweede wereldoorlog een nieuwe gegroeid. Toen de bevrijding kwam, lag er een nieuwe journalistieke taak, die aansloot op de activiteit van het tijdens de bezetting illegaal verschenen „Het Parool”.

Spoedig verscheen van de persen van Bosch het Nieuw Utrechts Dagblad. Al is de exploitatievorm anders dan een eeuw geleden, toen oprichter Bosch zijn bedrijf tot bloei zag komen, sterke banden zijn behouden tussen krant en drukkerij. Het NUD sluit zo aan bij de traditie: Utrecht kan nog steeds spreken van „de krant van Bosch”.